
BİR SOSYAL DEĞİŞME SÜRECİ: SOSYOLOJİK BAKIŞ AÇISINDAN SANAYİ DEVRİMİ

*

*Serkan Güzel**

ÖZET

Sosyal değişme sürecini ayrıntılı olarak ortaya koyabilmek için sanayi devrimini temel etken kabul ederek, sanayi öncesi ve sanayi toplumlarını karşılaştırmalı olarak incelemek gerekir. Bu anlamda sanayi devrimini ortaya çıkaran nedenler ele alınmış olacaktır. Sanayi devriminin olgunlaşması büyük oranda tarımsal kapitalizm ve sanayi kapitalizmine bağlıdır. Sanayileşme, tarım ve manifaktürün makineleşmesi sayesinde üretimde köklü bir artışın yaşanmasını adeta zorunlu kılmıştır. Yüksek hızda makinelerin kullanımı fabrikalaşma süreci ile sonuçlanmıştır. Bunu, sanayi devrimini daha önceki üretim formlarından farklı kılan en önemli özelliklerden biri olarak değerlendirmek mümkündür. Modern-sanayi toplumlarını diğer toplumlardan ayıran bazı temel özelliklerin, tarımsal kapitalizm, girişimcilik, sanayileşme, pazar mekanizması ve fabrika üretimi olduğu düşünülebilir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal değişme, sanayileşme, sanayi toplumu, fabrikalaşma, tarımsal kapitalizm, pazar

* Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Araştırma Görevlisi

Giriş

Modern-sanayi toplumunun biçimlenmesinde sanayi devriminin etkisini ortaya koymaya yönelik pek çok çalışma yapıldığı görülmektedir. Özellikle modern teoriler sanayileşmenin toplumsal yapı üzerindeki etkilerini belirlemeye çalışmıştır. Sosyoloji geleneğinde öteden beri ele alınan sanayi olgusunun, sosyolojinin en temel inceleme alanlarından birisi olarak düşünülmesinin nedeni sosyolojinin, sadece var olan toplumu irdelemekle kalmayıp aynı zamanda sosyal değişim süreci sonunda oluşan yeni toplum yapısının nasıl oluştuğunu ayrıntılı olarak incelerken sanayi devrimini temel çıkış noktası yapmasıdır. Modern dönemlerde ortaya çıkan yeni toplum yapıları, dünya tarihinin diğer sosyal birliktelik tarzlarından öylesine bir kopuşun sonucunda gerçekleşmiştir ki; modern öncesi dönemlerin hiç birinde böylesine belirleyici ve etkili bir değişim süreci yaşanmamıştır. Sanayi devrimi ile başlayan bu modernleşme süreci, dünya topluluklarının niteliklerinden tarihî-kültürel anlamda bir kopuşu ifade ettiğinden dolayı, pek çok sosyal bilimcinin odaklandığı bir kavram haline gelmiştir. Bu bağlamda modern-sanayi toplumlarının oluşumunda kuzeybatı toplumlarının yaşadığı sanayi devriminin etkisinin tahmin edilenden daha fazla olduğu üzerinde ağırlıkla durulmuştur. Bu toplumu diğerlerinden ayıran özelliğin dönüşümü sağlayan tarımsal kapitalizm, sanayileşme, pazar mekanizması ve fabrika üretimi olduğunu düşünmek mümkündür.

SOSYAL DEĞİŞME SÜRECİNDE MODERN-SANAYİ TOPLUMUNUN OLUŞUMU

İnsanlığın varoluşundan bu yana klan, kabile, topluluk, site-toplum ve modern toplum gibi çeşitli sosyal örgütlenme tarzlarının yaşandığı bilindiği halde; modern-sanayi toplumunun ön plana çıkmasının en önemli nedenlerinden bir tanesinin de sanayi devrimi olduğunun düşünülmesinin en önemli nedenlerinden birinin sanayi devriminin yeni oluşan toplum yapısını, modern öncesi yapılardan farklılaştırmasıdır. Modern öncesi dönemlerde kamusal hayatın içerisinde birbirinden farklı toplum yapıları söz konusu iken; sanayi devrimi ile oluşan modern dönemlerde toplumun, kamusal hayatı, topluluk ve grupları da içine alacak derecede devleştirilmesi söz konusudur (Bottomore 1984: 115). Çağdaş bilim ve teknolojinin, yayılma sürecinin başlangıcından itibaren toplumların kendilerine has özelliklerinin ortadan kalkmakta olduğu göz önünde bulundurulduğunda (Hülür 2000: 29); modern dönemi, toplumlar üzerinde gittikçe daha fazla denetim kuran anonim bir güç olarak tasarlayan Heidegger'in, bu gücü teknoloji ve bilimin birlikte etkileşimi anlamına gelen "teknolojizm" (Megill 1998: 216) şeklinde

likte etkileşimi anlamına gelen "teknolojizm" (Megill 1998: 216) şeklinde kavramsallaştırmasının önemi üzerinde durmak anlamlı olacaktır. Modern dönemlerde ortaya çıkan yeni toplum yapısının dünya tarihinin diğer topluluk yapılarından kopuş sürecini olgunlaştıran makineleşmenin köklü bir şekilde hayat tarzımızı ve hatta düşüncelerimizi değiştirdiğini düşünmek mümkündür. Tutumlar, inançlar ve hakiki insan yapısını ifade eden gelenekler, mekanikleşme sürecinden sonra değerlerini kaybettiler (Gezgin 1997:119); böylelikle modern-sanayi toplumunun temelleri atılmış oldu. Buna göre modern-sanayi toplumunu ekonomik bakımdan ilerlemiş bir işbölümü ve uzmanlaşma (Kıray 1964:14), fabrikalaşma (Miller&Form 1964:45), sermayenin daha geniş örgütlenme birimlerinde toplandığı, ücretli işgücünün yaygınlaştığı, el işine dayalı üretimin aşıldığı (Kıray 1999:338), bilimsel bilgi ve yüksek düzeyde enerji kullanımına bağlı olarak üretim verimliliğinin arttığı (Gino 1981:116) bir toplum olarak belirlemek mümkündür.

Sosyal değişme sürecini ayrıntılı olarak ortaya koyabilmek için sanayi devrimini değişken kabul ederek sanayi öncesi ve sanayi toplumlarını karşılaştırmalı olarak incelemek, sanayi öncesi dönemdeki hangi etkenin -ki bu büyük oranda teknolojidir- sanayi devrimini zorunlu kıldığına ortaya konması açısından oldukça önemlidir. Birbirinden farklı değişme çeşitleri olduğunun genel olarak vurgulanmasına rağmen; sosyolojinin en çok ilgilendiği sosyal ve kültürel değişmedir. Fakat kültürel değişimin, sosyal değişime oranla çok yavaş olduğu göz önüne alınırsa (Erkal 1984: 57-62); sosyolojik çalışmaların kültürel değişmeye oranla sosyal değişme üzerinde daha fazla durdukları görülür. "Sosyal değişme kavramını diğer değişme çeşitlerinden farklılaştıran iki önemli nokta tek yönlü olmaması ve yönünün belli olmamasıdır" (Erkal 1998: 223). Bu bağlamda her hangi bir toplumda yaşanan değişim sürecinin, başka toplumlarda yaşandığında aynı sonucu vereceğini düşünmek oldukça zordur. Toplumun kendisi ve kurumlarında, belirli bir zaman sürecinde meydana gelen yapısal değişme, sosyal değişme olarak tanımlandığında toplumun yapısının, toplumsal kurumların belirlediği toplumsal ilişkilerden farklı olmadığı (Özkalp 1993: 264-265) göz önünde bulundurulmalıdır.

Modern-sanayi toplumunu olgunlaştıran bu sosyal değişim sürecini dönüştürmeyi sağlayan tarımsal kapitalizm, sanayileşme, pazar ve fabrika üretimi kavramlarını irdelememeden anlamak oldukça zordur. İngiltere'nin diğer Batı toplumlarından farklı olarak nasıl ve niçin sanayileştiğini açıklamak (Kemp 1969:3), büyük oranda bu kavramların incelenmesine bağlıdır. Bu üç kavram Kuzeybatı toplumlarının ticarî birikimlerini makinelere aktarmasında büyük rol oynamıştır (Wood 2002:27). İngiltere'nin 18. yüzyılda dünya pazarlarında etkinlik kazanmasını sağlayan ve birbirini tamamlayan iki sü-

reçten birisi tarımdan elde edilen ürünlerin ticaret devrimini oluşturması; diğeri ise işlenip pazara sunulan ürünleri tüketecek olan İngiliz orta sınıfının ortaya çıkmasıdır (Kemp 1969:8). Ticaret devrimi fabrikaların işleyecekleri tarım ürünlerinin sayısını arttırmıştır. Bu ürünlerdeki artışın ise teknolojik gelişmelerden bağımsız olduğunu düşünmek oldukça zordur. İngiliz orta sınıfının ortaya çıkması ise fabrika üretiminin gerekli kıldığı modern işçinin hem ücretini arttırmak için daha fazla üretim yapmasını hem de düzenli gelire sahip olduğu için ürettiklerini piyasadan ücret karşılığı satın almasını sağlamıştır. Böylesi bir bağımlılık sürecini, modern öncesi dönemlerde görmek oldukça zordur.

TARIMSAL KAPİTALİZM

Tarımsal ürünlerin fabrikalarda işlenmesi ile oluşan dönüşüm sürecinde pazar için üretim yapan modern çiftliklere ihtiyaç vardır. Kullandığı teknoloji, sürekli veya mevsimlik işçi çalıştırma, pazar için ticarî üretim yapma gibi etkenler, bir çiftliğin modern olup olmadığını belirleyen en temel ölçütlerdendir. Fabrikaların üretimlerinin sürekliliğini sağlayabilmeleri için tarımsal kapitalizm ve sanayi kapitalizmine büyük oranda ihtiyaçları vardır. Bu ikisi arasındaki bağlantıyı sağlayacak en önemli öge ise çiftliklerdir (Akşit 1985:106; Young 1984:158). Dönüşüm sürecindeki çiftlikler, sanayi ve ticaret kesimleri ile tamamen bütünleşmiş ve bir "agribusiness" örgütlenmesi içinde tarım-sanayi, ticaret-sanayi kompleksini oluşturmuştur (Akşit 1985:113).

Sanayileşmenin ilkel dönemlerindeki kırsal değişim yalnızca arazi büyüklüğüne bağlı iken (Kriedte 1981:7), ilerleyen dönemlerde tarımda makineleşme sayesinde toprak büyüklüğüne bağlılıktan kurtulmuştur (Schneider 1969:53). 18. yüzyıldan itibaren ticaretin gelişmesi ve girişimcilerin 20. yüzyılın ilk yıllarında tarım ile güçlü bağlar kurması ile birlikte (Cobb 1984:28) pazara yönelik üretime geçilmiştir. Sanayi devriminin oluşturduğu sermaye birikimi, tarımda üretim artışına yol açtığı için kırsal dönüşüm sürecinin oluşum süreci başlamıştır (Kemp 1978:10; Kemp 1969:45). Tarımın ticarileşmesi olarak da değerlendirilen bu değişim süreci, hem mülk sahibi olan girişimci köylülerin geçimlik üretimden çıkarak pazara yönelik üretime açılması sağlamış hem de üretim sürecine giren teknolojinin verimliliği arttırmasını sağlamıştır (Giddens 1994: 36; Tüsiad 1991:5). Dönüşüm sürecinin etkisi, insan ve hayvan enerjisinin yerini makine enerjisinin almasıdır (Türkdoğan 1981:35). Bu aşamadan sonra bütün üretim, sermayenin daha da arttırılmasına yöneliktir. Bu süreci tarihsel kapitalizmin belirleyici bir parçası olarak kabul eden Wallerstein (1996: 12), sermayenin çok özel yolla kullanıma girmesinin başlıca amacının sermayenin kendi kendini büyütmesi, yani geçmiş

birikimlerin sermayeyi arttırmak için kullanıldığında sermaye olarak değer kazanacağına dikkati çekmiştir. Sermayenin arttırılması ise birbirini tamamlayan iki sürece bağlıdır. Bunlar: Emek karşılığı çalışanların sayısını azaltmak ve makinelere yatırım yapmaktır. Böylelikle makineler, tarım ile sanayiye birbirine bağlayan bir işlev üstleniyordu.

SANAYİLEŞME

Sanayileşme, tarım ve manifaktürün makineleşmesi sayesinde üretimde köklü bir artışın yaşanmasını adeta zorunlu kılmıştır. Mekanik enerji kaynaklarının yüksek hızda makinelerin kullanımının fabrikalaşma süreci ile sonuçlanması (Applebaum 1984:2), sanayileşmeyi daha önceki üretim formlarından farklı kılan en önemli özellik olarak değerlendirilebilir. "Devamlı bir şekilde sürdürülen araştırmaların yenilenen enerji kaynaklarına oturtulmuş bir teknolojinin sebep olduğu iktisadî ve sosyal gelişmeler" (Erkal 1992:147-148) olarak tanımlanan sanayileşmenin belirtileri şöyle ele alınabilir: Kırsal işgücündeki azalmaya koşut olarak teknolojik, ekonomik ve örgütsel değişikliklerin kompleks hale gelmesi (Vago 1989:134; Kıray 1972:74); organikten mekanik enerjiye geçişle birlikte geleneksel el üretiminin aşınması (Freyer 1954:4; Bendix 1991:99); sanayinin kapitalist biçime evrilmesi; girişimcilerin yaygınlaşması; pazar için üretim ve ücret karşılığı işçi çalıştırılması (Kemp 1969:40). Bütün bu faktörlerin fabrikalarda bir arada toplanması sanayileşmenin toplumsal yapıdaki etkilerini daha da arttırması açısından oldukça dikkat çekicidir. Bir anlamda modern-sanayi toplumlarını incelerken özelden ekonomistlerin, genelde ise sosyal bilimcilerin modern dönemleri daha önceki dönemlerden farklılaştıran bu yeni üretim şekli olan fabrikalar üzerinde odaklanmalarının nedenlerinden biri de fabrikaların, üretim faktörlerini kendi içinde sentezlemesi olduğunu düşünmek mümkündür.

PAZAR

Çiftlik, tarımsal kapitalizm, makineleşme, sanayileşme, teknoloji, girişimci ve fabrika gibi modern sanayi toplumunun öğelerini de kendi içinde sentezleyen pazar kavramı oldukça önemlidir. Çünkü modern pazarın ortaya çıkmasıyla birlikte sipariş üzerine üretimden vazgeçilerek tüketim için üretime yönelinmiştir. Tarımsal üretim sanayileşmeyle birlikte kitle üretimine yöneldiği için (Applebaum 1984:147) geçim amacının yerini kazanç amacı almıştır. Pazarla etkileşimin kriteri, pazardan hammadde almak ya da işlenmiş ürünleri pazara satmaktır (Ayata 1991:21). Hammaddenin ya da teknolojinin pazardan alınması, modern üretimin önemli göstergelerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda modern dönemlerin onsuz

olmaz şartlarından biri olan para, pazar mekanizmasında etkili bir değişim aracı haline gelecektir.

FABRIKA

Sosyal bilimcilerin sanayi devrimine, özellikle de fabrikaya ağırlık vermelerinin nedeni, insan-makine etkileşimini sağladığı için fabrikanın diğer organizasyonlara göre daha fazla modernleştirme gücüne sahip olmasıdır (Vilensky 1967:77; Kuruç 1973; Kriedte 1981:1).

Fabrikaların gelişim seyrini belirlemenin oldukça güç olduğunu göz önünde bulundurulmalıdır. Yine de fabrikanın gelişimi ile ilgili şunlar söylenebilir: 1792'de Rhode adasının varlıklı üreticisi Moses Brown ve iki akrabası ile Samuel Slaster adındaki genç bir İngiliz göçmen, pamuk çiftçilerinden gelen pamuğu işlemek amacıyla 'fabrika evi' olarak bilinen, fakat o zaman için fabrika denilemeyecek kadar küçük bir işletme kurdular. Üçgen biçiminde çatısı olan küçük "fabrika evi" ev, çiftlik ambarı ve zanaatkar malikanesinden çok farklı bir görünüme sahip olmamasına rağmen (Kulik 1998:35); Blackstone nehri kıyısında kurulan yün eğirmeye yönelik basit makinelerden oluşan fabrika evi adındaki bu küçük işletme, Amerika'daki sanayi devriminin başlangıç noktası olarak kabul edilir (Kornblith 1998:63). Bir fabrikanın kapitalist olup olmadığını belirleyen temel faktörlerin üretim yaptığı pazarın büyüklüğü ve kullandığı makinelerin niteliği (Ayata 1991:68) olduğu düşünülürse, 17. ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de fabrika evi olarak bilinen bu çeşit malikanelerin gelişim göstererek modern fabrikaların temellerini attığını düşünmek mümkündür (Thompson 1989:43).

Fabrika üretimine geçişi zorunlu kılan girişimci, enerji kaynaklarına yakınlık ve pazarın oluşumu gibi üç temel neden söz konusudur: Girişimcilerle ilgili olan birinci neden ev üretimi yapan üreticilerin artan talepleri karşılamaması, girişimcilerin tek tek evlere hammadde götürmesi ve üretilenleri alıp pazara sunmasından kaynaklanan ulaşım maliyetidir (Miller&Form 1964:34-35). Girişimcinin bu aşamada ev ile iş yerini birbirinden ayırarak üreticileri tek bir çatı altında toplamak ve fabrika işçisinin sadece işi ile girişimciye bağlı olmasını sağlamak gibi oldukça zor işlevleri vardır. Enerji kaynaklarına yakınlıkla ilgili olan ikinci neden, işçilerin birbirleriyle ilişkili makineler kullanması ve bu makineleri çalıştıran buhar enerjisinin her yerde bulunmamasıdır (Miller&Form 1964:34-35). Elektrik enerjisi ile çalışan işletmeler, kendisine buhar enerjisi sağlayacak gücü olmadığı için ilk etapta işletmelerini buhar enerjisi kaynaklarının yakınlarına kurmuşlardır (Shetty 1963:33-34). Pazar ile ilgili olan üçüncü neden ise artan taleplerin yeni pazarlar oluşturmasıdır. Ulus-devletlerin oluşumu ile artan barut, üniforma ve

madenî para ihtiyacının karşılanması ilk pazarı; porselen, cam, sabun, ipek, kadife gibi lüks talepleri karşılamak ikinci pazarı; seçkincilere yönelik üretimden kitle üretimine geçiş ile geniş kitlelere satılmak üzere yeni kalite malların üretimi üçüncü pazarı oluşturmuştur. Üçüncü pazarın gelişmesi ile fabrika üretimi, önceki tüm pazarları fethetmiş ve artan talepleri tek başına karşılayacak derecede üretim kapasitesini arttırmıştır. Lüks mallardaki olağanüstü talep artışı, yün işleme tekniklerinde gelişmeleri zorunlu kıldığı için üretim fabrikalaşmaya evrilmiştir (Stearn 1993:21-23). Ama fabrikalaşmayı zorunlu kılan ve fabrikalaşmanın şartlarını olgunlaştıran esas neden seçkincilere yönelik kısıtlı üretim anlayışından kitleye yönelik üretime geçilmesidir. Çünkü bu sayede, hem üretim sürecinde kullanılan hammadde hem de pazarda satılan ürünler ucuzlamış oluyordu.

SONUÇ

Modern-sanayi toplumuna geçişin literatürde iki şekilde yorumlandığını görmek mümkündür: Bu yaklaşımlardan birine göre zanaat üretiminin aşınması ya da kendi varlığını sürdürmemesi, sanayi devrimini ortaya çıkartmıştır; diğerine göre ise tarımsal üretimin ticaret-sanayi kompleksine geçmesi, sanayi devrimini ortaya çıkartmıştır. Birincisi manifaktürün sanayileşmesi iken; ikincisi tarımın sanayileşmesidir. Ancak konunun daha iyi ortaya konabilmesi amacıyla birinci yaklaşım kapsam dışı tutularak, ikinci yaklaşım üzerinde durulmuştur.

Modern-sanayi toplumunu diğer topluluklardan ayıran karakteristik, Batılı sanayi toplumlarının geniş deneyimleri üzerine temellenmesidir. Bu bağlamda Batı toplumlarının geçirdiği sanayi devriminin sadece sonuçları ile ilgili ilgilenmekle yetinmeyip; aynı zamanda fabrika üretiminden gelen etkileri ile de ilgilenmek gerektiği oldukça açıktır (Miller&Form 1969:1-2). Kuzeybatı toplumlarının 19. yüzyılda yaşamış olduğu sanayi devrimi ile ilerleyen yıllarda sanayileşen ülkelerin karşılaştırılması, sosyal değişme sürecinin diğer değişme çeşitlerinden farklı olduğunu ortaya çıkartmaktadır. Modern-sanayi toplumunun oluşumuna ivme kazandıran etkenlerden en önemlileri, dönüşümü sağlayan tarımsal kapitalizm, sanayileşme, pazar mekanizması ve fabrika üretimidir. Özellikle fabrika üretimine geçişle birlikte hem tarımsal üretimin hem de sanayi üretiminin yapısı büyük oranda değişmiştir. Tarımsal üretimin değişme nedeni ise modern dönemlerde sayıları artan orta sınıfın tüketim taleplerindeki artışlardır. Orta sınıfın bu talebini karşılamak için tarımın büyük modern çiftliklere dönüşmesi gerekiyordu. Sanayi üretiminin değişme nedeni ise modern çiftliklerden gelen ürünlerin seri olarak işlenerek pazara sunulma gereksinimidir. Bu doğrultuda ilkel malikanelerin zamanla üretim kapasitele-

rini daha da arttırmak için buhar gücünü kullanan makinelerin bütünlüğünden oluşan modern fabrikalara evrildiğini düşünmek mümkündür.

Batı toplumlarının 19. yüzyılda yaşadığı sanayi devrimi, genelde gelişmemiş ülkelerin özelde ise ülkemizin sanayileşme çabaları ile karşılaştırıldığında çok önemli bir fark görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi gelişmiş ülkelerin sanayi devrimini zamanında yaşamış olmalarıdır. Çünkü o dönemde artan talepleri karşılamak için, Batı toplumları daha çok üretime geçmekle kalmayıp aynı zamanda daha ucuz ürünleri geliştirmemiş ülkelerin pazarlarına dahil etmişlerdir. Böylesi bir gelişme ise gelişmemiş ülkelerin ilerleyen dönemlerde sanayileştikleri oranda 19. yüzyıllarda sanayileşmelerini tamamlayan ülkelere daha bağımlı hale gelmelerini sağladığından oldukça dikkati çeken bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- AKŞİT Bahattin. *Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1985
- APPLEBAUM, Herbert. "Agricultural Work", Herbert APPLEBAUM (Ed), *Work In Market&Industrial Societies*, New York, Published By State University Of New York Press, 1984:147-150.
- APPLEBAUM, Herbert. "Work In Market And Industrial Society", Herbert APPLEBAUM (Ed), *Work In Market& Industrial Societies*, New York, Published By State University Of New York Press, 1984:1-32.
- AYATA, Sencer. *Sermaye Birikimi ve Toplumsal Değişim*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1991
- BOTTOMORE, Tom. *Toplumbilim*. Çev. Dr. Ünsal Oskay. İstanbul, Beta Basım Yayım, 1984
- COBB, James C. *Industrialization And Southern Society*, Lexington, By University Press Of Kentucky, 1984
- ERKAL, Mustafa. *Sosyal Meseleler ve Sosyal Değişme*, Ankara, Mayaş Yayınları, 1984
- ERKAL, Mustafa E. *İktisadi Kalkınmanın Kültür Temelleri*, İstanbul, Kuşak Ofset, 1992
- FREYER, Hans. *Endüstri Çağı*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Konferansları, İstanbul, 1954
- GEZGİN, Fikret. *Sosyal Yapı Açısından Genel Sosyoloji-Köy Sosyolojisi İlişkileri*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları No: 552, 1997
- GİNO, Germany. *The Sociology Of Modernization: Studies On Its Historical And Theoretical Aspects With Special Regard Of The Latin America Case*, New Brunswick, Transaction Books, 1981

- GIDDENS, Anthony . *Sosyoloji Eleştirel Bir Yaklaşım*. Çev. M. Ruhi Esengün-Dr. İsmail Öğretir, İstanbul, Birey Yayıncılık. 1994
- HÜLÜR, Himmet. "Küreselleşme ve Toplumbilimsel Kuramlaştırma Sorunu," *Selçuk İletişim*. Sayı 12. cilt 1. 2000 S. 27-36.
- KEMP, Tom. *Industrialization İn Nineteenth Century Europe*, London, Longman Press, 1969
- KEMP, Tom. *Historical Patterns Of Industrialization*, London, Longman, 1978
- KIRAY, Mübeccel B. *Toplumsal Yapı ve Toplumsal Değişme*, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1999
- KONGAR, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995
- KORNBLİTH, Garry John. "Images Of Industrialization The Technological Transformation", G. KORNBLİTH (ed), *The Industrial Revolution in America*, Boston: Houghton Mifflin Press, 1998:63-70.
- KRIEDTE, Peter., H. MEDİCK., T. SCHLUMBOHM, *Industrialization Before Industrialization*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981
- KULİK, Gray. "A Factory System Of Wood", G. KORNBLİTH (Ed), *The Industrial Revolution İn America*, Boston, Houghton Mifflin Press, 1998:33-39.
- KURUÇ, Bilsay. *Sanayileşmeye Geçiş Süreci*, Doçentlik Tezi, Ankara, 1973
- MEGİLL, Allan . *Aşırılığın Peygamberleri*, Çev. Tuncay Birkan. Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları. 1998
- MİLLER, Delbert C. J., William H. FORM. *Industrial Sociology*, New York, Harper&Row Publishers, 1964
- OSKAY, Ülgen. "Toplumsal Bilim-Sosyoloji ve Sosyolojik Düşünce," *Seminer*, Sayı 5. 1987. s. 209-232.
- ÖZKALP, Enver . *Sosyoloji'ye Giriş*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Basımevi. 1993
- SCHNEİDER, Eugene V. *Industrial Sociology*, London, Mcgraw Hill Company, 1969
- SHETTY, M:C. *Small Scale And Household Industrialism İn Developing Countries*, New York, Asie Publishing House, 1963
- STEARN, Peter N. *The Industrial Revolution İn World History*, United Kingdom, West View Press, 1993
- THOMPSON, Paul. *The Nature Of Work*, Hong Kong, Second Edititon, 1989
- TÜRKDOĞAN, Orhan. *Sanayi Sosyolojisi Türkiye'nin Sanayileşmesi-Dün-Bütün Yarın*, Ankara, Töre Devlet Yayınevi, 1981
- TÜSİAD . *Türk Toplumunun Değerleri*, İstanbul, Boyut Matbaacılık, 1991

- VAGO, Steven. *Social Change*, New Jersey: Lund Green Graphics Press Ltd, 1989
- VILENSKY, Harold L. "The Early Impact Of Industrialization On Society," W. FAUNCE (Ed), *Readings in Sociology*, New Jersey, Printice-Hall, 1967:75-90.
- WALLERSTEİN, Immanuel. *Tarihsel Kapitalizm*, Çev. Necmiye Alpay. İstanbul, Metis Yayınları. 1996
- WOOD, Ellan Meiksins. *Kapitalizmin Kökeni*, (Çev A. Aksun), Ankara, Epos Yayınları, 2002
- YOUNG, John A. "Small Scale Farmers", H. APPLEBAUM (Ed), *Work in Market&Industrial Societies*, New York: Published By State University Of New York Press, 1984:150-163.